

Poul Andersen:

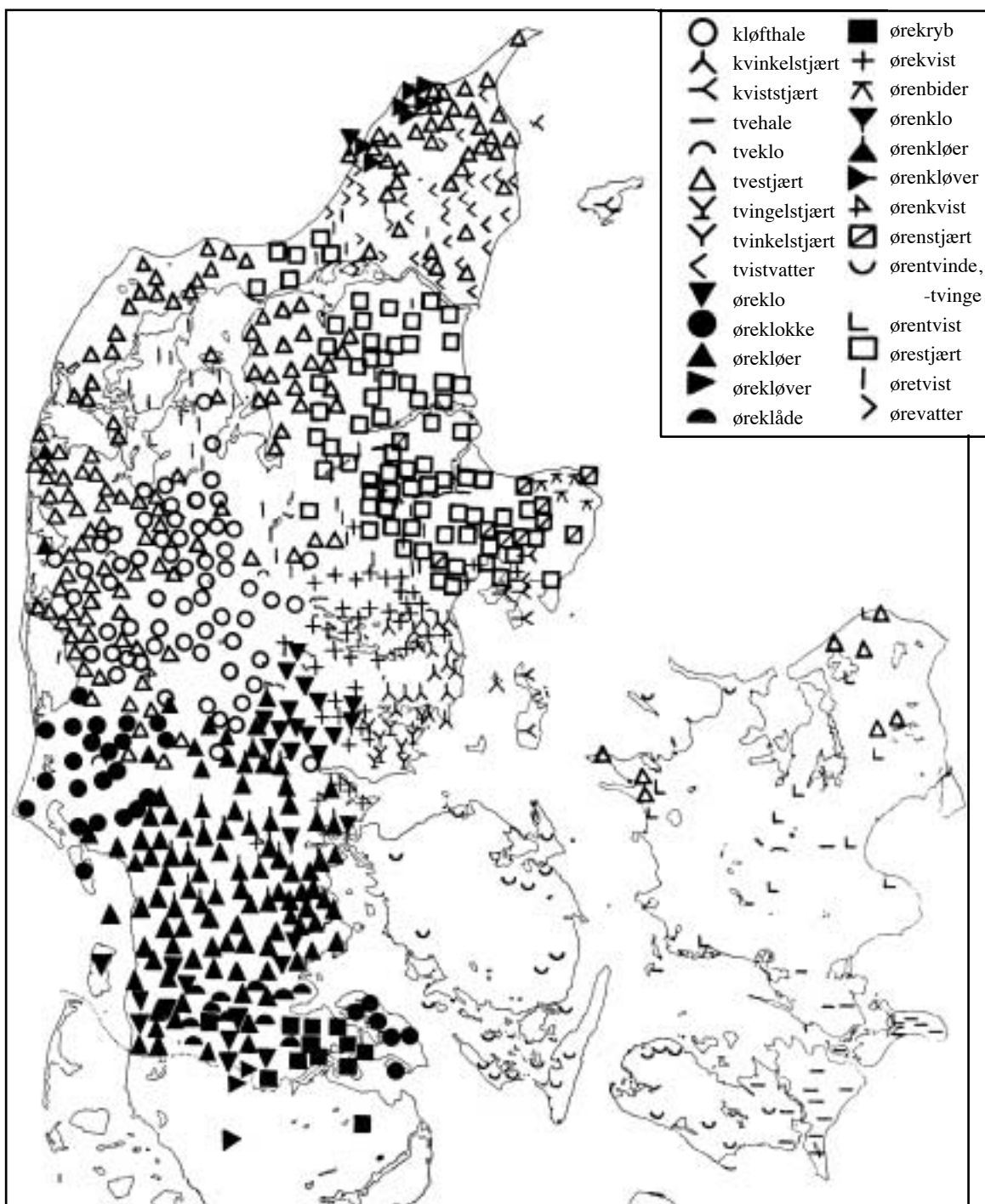
Hvad en er kviststjært?

I foråret 1983 da en række danske filologer i TV dystede om sproglige spørgsmål, fik holdene i en af udsendelserne forelagt spørgsmålet: Hvad er en *kviststjært*? Og det glædede naturligvis deres gamle lærer i dialektologi, der sad hjemme i lænestolen og hørte på, at begge de deltagende dialektologer – uden tøven – svarede: en ørentvist. Jeg har senere spurgt lektor Magda Nyberg, der allerede under kampen oplyste, at hun kendte ordet hjemmefra – hun er født i Kolby sogn på Sydsamsø – om hun var tilfreds med ordets form: *kviststjært*? “Nej”, sagde hun, “hos os hedder dyret da ¹*kwe₁skjart*, men det havde jeg – i kampens hede – ikke tid til at tænke nøjere over”. Naturligvis ikke – men *jeg* derhjemme i lænestolen, der også var vant til ¹*kwe₁skjart* fra mine optegnelser på Sydsamsø, havde jo tid til at undre mig. Jeg fløj straks i ordbøger og opslagsværker, men der fandt jeg ingen *kviststjært*. Først da jeg fik fat i Niels Åge Nielsens afhandling om ørentvistens jyske navne i Festskrift til Peter Skautrup (1956, s. 335 ff.), stod det mig klart, at det var herfra, tilrettelæggeren af disse udsendelser havde hentet sin form. NÅNs morsomme afhandling havde jeg naturligvis læst flere gange gennem årene, men jeg havde ikke specielt fæstet mig ved afsnittet (s. 340) om *kviststjært*. Nu blev jeg jo direkte puffet ind i det, og det førte til nedenstående bemærkninger.

Gennem lektor Ove Rasmussen (Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning) fik jeg med stor beredvillighed tilsendt alt midtøstjysk materiale om *kviststjært*, som jeg så kunne sammenholde med NÅNs materiale i afhandlingen. Efter min mening vender NÅN sagen på hovedet, når han påstår, at *kviststjært* er den “mere oprindelige, den ægte form”, af hvilken de andre (nedenfor behandlede) er udviklede ved “haplologi”, dvs. som fonetisk nemmere at udtale.

Formen på *kvist-* findes kun optegnet i Tved og Bregnet sogne og som hørt (fonetisk optegnet) form endda kun fra én meddeler – “ordbogens fremragende meddelelser i Tved” som NÅN skriver – Mine Sørensen (f. 1867), hvis kæmpestore ordsamling fra Tved skyldes NÅNs energiske og prisværdige optegnerarbejde. Formen støttes ganske vist af nogle ikke-lydskrevne notater fra lokale meddelere, 4 fra Tved sogn og 1 fra det lidt nordligere Bregnet sogn. Men her skal vi huske, at disse meddelelser er resultatet af nedskriverens opfattelse af ordet, af ordets mening, ikke af et høre-indtryk. Høreindtrykket (dvs. NÅNs høreindtryk) har vi kun i hans to fonetiske optegnelser efter Mine: [*'kwest₁sdjå:rt*] og [*'kwest₁sdjå:rten*] (bf.), og de svækkes jo unægtelig af, (1) at NÅN selv også har optegnet ordet i formen [*'kwes₁stjå:t*] (pl.) hos samme Mine, og (2) at hans kollega i optegnelsesarbejdet, Helge Laursen, har optegnet ordet i denne sidste form, både hos Mine [*'kwe₁stjå:t*] og hos en anden meddelelser i samme sogn [*'kwe₁stjå:t*].

På dette yderst spinkle grundlag vil min gode ven Niels Åge Nielsen i dag sikkert indrømme mig, at det var dristigt af ham at kalde *kviststjært* den ægte, oprindelige form. Når Marius Kristensen i Kort over de danske folkemål s. 88 forklarer, at ordet *stjært* i samsisk får overgang til [*sgja:ært*], og at det følgelig skal skrives [*'kwe₁sgja:ært*], så har NÅN villet hævde, at han (dvs. Marius) “stryger et *t*”. Nej, det gør Marius ikke, han gengiver ordet korrekt i dets samsiske form med de for samsisk særegne ændringer i stavelsernes forlydsforbindelser (tv> [*kw-*], stj> [*sgj-*]). For det er naturligvis det velkendte ord *tvestjært*, vi her har for os. NÅN skriver, at Feilberg (i bd. II) opfører ordet under den “sikkert gale opslagsform *kvestjært*”. Ja, det er for så vidt rigtigt, men det rigtige ville ikke være *kviststjært*, som NÅN mener, men *tvestjært*. Og ingen af de fra artiklen i bd. II anførte udtaleformer, som NÅN citerer: “[*kwestja:ært*] eller måske [*kwestgja:ært*]”¹ motiverer en form *kviststjært*. Begge former er Feilbergs tidlige – og ikke helt vellykkede – forsøg på at skrive den for ham besynderlige samsiske lydform². Den første: [*kwe-stja:ært*] har han måske kunnet træffe på ved siden af den almindelige [*kwe-sgja:ært*]? Og mht. den anden når han halvvejs til målet ved at skrive [*kwe-stgja:ært*]³, - en bastard, som også et par lokale meddelere fra Tranebjerg har forsøgt sig med: *Kvestgar* og *Kwestgjært*.

Navne på *ørentvisten*. Kortet er udarbejdet af Niels Åge Nielsen og oprindeligt bragt i Festskrift til Peter Skautrup (1956) s. 338. For at gøre kortet lettere læseligt har vi i denne gengivelse forstørret signaturforklaringen.

Det er altså uheldigt, at NÅN som forklaring til symbolet på sit kort anfører *kviststjært*, hvad han kun har delvis dokumentation for to steder (Tved og Bregnet sogne). Der burde have stået: *kvestjært*, variant af *tvestjært*.

Som en anmærkning hertil skal anføres, at det naturligvis også gælder for symbolets anbringelse på Læsø, hvorfra man nu har to samstemmende optegnelser: en optegnelse af en lokal meddeler fra Vesterø *Ko'stjart* og Arne Espeegaards lydskrevne form [*ku-/ko'stjar't*] fra Byrum (se Espegaard: Liv og Sprog på svundne Tiders Læsø II, s. 172). Det er vel under indflydelse af Niels Åge Nielsens afhandling, at Espegaard benytter opslagsformen *kviststjært*, hvad udtaleformerne ikke kan motivere.

At den rigtige form er *kvestjært* (variant af *tvestjært*), har jeg med min samsiske optegnerbaggrund altid ment, og ser man nøje efter, har NÅN såmænd også været lige ved at mene det. Man skal blot læse de sidste fire linier i afsnittet *kviststjært*. Desværre afviser han den der antydede forklaring som “en fjernere mulighed”.

Men NÅN lader sig altså forføre af Mine, af hendes og de andre Tvedboeres sikkert ærlige – om end for Mines vedkommende vaklende – fornemmelse af, at ordet *kvist* indgår i dyrets navn. Med NÅNs opfattelse af ordets oprindelse forklares jo også formerne på *kve-* hos de meddelere, der noterer *kve-stjaa(e)t* o.l.: og en støtte finder han vel også deri, at der lige i nærheden af *kwestjaa(e)t*-området findes et område, hvor dyret faktisk hedder øre(n)*kvist* i stedet for det sædvanlige øre(n)*tvist* (jfr. symbolet † på NÅNs kort).

Er grundformen *tvestjært*, skylder man så til gengæld at give en forklaring på, hvorfor ordet da har fået formen med *kve-* i førstestavelen. Dette spørgsmål har Peter Skautrup allerede behandlet i sin gamle afhandling *Klusiler og yngre stød i vestjysk* (1928), trykt i *Acta Philologica Scandinavica* III s. 32-51. Han kalder fænomenet “klusilspring”, og forklarer på god, gammeldags “klassisk fonetisk” manér, at et *t* i forbindelsen *tw-* (dvs. *t* med *w*-læberunding) “ved et spring” kan overgå til *k* i forb. *kw-* (dvs. *k* med læberunding). Og “hvis et sådant tilfældigt spring træffer et eller flere semasiologisk vægtige ord, er muligheden for videre udbredelse og analogivirkning til stede. Det er

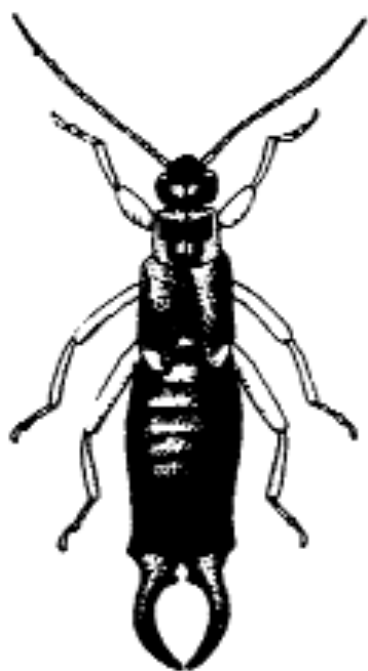
vel netop, hvad der er sket i visse egne af Sdr. Halland, hvor hele ordgruppen *tw-* er blevet *kw-*”.

Denne fonetisk-psykologiske iagttagelse anvender han nu på det eneste nutidige danske dialektale eksempel, han dengang havde: “På Samsø skal en Tvestjært hedde *Kvestjært* (Feilb).”⁴

Skautrups fonetiske forklaring lader jeg “stå ved sit værd”; det, der her er interessant for mig er, at han anlægger den efter min mening rigtige betragtning, det dialektgeografiske synspunkt, på materialet. *Kve-*formerne – på Kattegat-øerne, på Mols og i dele af det midtøstjyske område er, mener jeg, rester af gamle, sproglige forbindelser over Kattegat, forbindelser mellem de gamle øst- og vestdanske dialektgrupper på hver side af Kattegat. Det er denne gamle forbindelse, der har efterladt øernes – som det synes – enkeltstående eksempler på *tv-* → *kw-*: *tvestjært* > *kvestjært*, *tvinkelstjært* > *kvinkelstjært* og *øre(n)tvist* > *øre(n)kvist*.

Jeg skal afslutte disse bemærkninger med et forsøg på at drage de store dialektgeografiske linier i NÅNs stofrige kort over ørentvistens navne.⁵

Det danske dialektmateriale kan opdeles i 2 store grupper⁶:

1. Navne, der beskriver udseendet af ørentvisten, hvor naturligt nok halens tang tiltrækker sig opmærksomheden. Denne gruppe omfatter nordlige og vestlige dele af Danmark: Nordvest- og Nordjylland, Kattegatøerne (Læsø og Samsø), Kalundborg-egnen og Nordsjælland, Sydsjælland (syd for linien Omø-Præstø), Falster, Møn og Bornholm (jfr. de åbne trekanten og cirkler samt symbolerne λ , \leftarrow , \wedge , $—$, Υ , og Υ på NÅNs kort). Ordene i gruppen er sammensætninger, hvis første led giver en nærmere beskrivelse af ordets sidste led, der altid er et ord for hale: *tvestjært*, *kløft-hale*, *tvehale*, *tvinkel/kvinkelstjært*, *tveklo*.

2. Navne, der beskriver ørentvistens skadelige virkning på menneskets øre (iflg. folkelig overlevering). Denne gruppe omfatter de sydvestlige dele af Danmark, i Jylland op til en linie Skjern å – Horsens fjord, hele Fyns Stift, hele Lolland (med undtagelse af de allerøstligste sogne) og så – her som på flere andre dialektkort – en enklave omfattende Odsherred og Sejerø (jfr. alle de med sort udfyldte figurer samt symbolerne \cup og \times på NÅNs kort). Ordene i gruppen er sammensætninger med ordet øre- som førsteled, og i andetledet finder man ord, der mere eller mindre tydeligt angiver dyrets skadevoldende eller generende virkning på øret: *øre(n)kløer*, *øre(n)klo(?)*, *øre(n)kløver*, *øreklokke*, *øreklåde*, *ørekryb*, *ørebider*, *ørentvinge(?)*

Den i det sidstnævnte, sydvestlige område herskende forestilling om ørentvistens forkærlighed for det menneskelige øre genfinder man i store områder inden for tyske og hollandske dialekter. Og som det fremgår af Hellquists ordbog er forestillingen også kendt i den romanske sprogverden, helt ned til rumænsk.⁷

Vi er imidlertid ikke helt færdige med NÅNs kort. Der er tilbage nogle områder, der kræver særlig omtale. Det gælder først og fremmest det store område med åbne kvadrater, der strækker sig fra Århus og nordpå over Djursland, Randerseggen, Ommersyssel og den østlige del af Himmerland, hvor ordet så springer over Limfjorden til Sydvestvendssyssel, går nord på og næsten opnår kontakt med et lille *øre*-område på vestkysten af Vendsyssel fra Løkken til Hirtshals.

Her hedder dyret *øre(n)stjært*. Denne ordform går ikke naturligt ind hverken i gruppe 1 eller i gruppe 2 ovf.; der er simpelthen ingen naturlig forbindelse mellem sammensætningens første- og andetled. Det er en typisk kontaminationsform af to ord tilhørende hver sin forestillingsverden, – en sammenblanding, der røber et sammenstød eller en kamp mellem et nordligt *twe-stjært* og en sydfra kommende *øre*-sammensætning. Samtidig viser formen formentlig også gammel sammenhæng mellem *twestjært*-områdernes nu adskilte dele: områderne i Vendsyssel og Vesthimmerland, Mols (med de nu enlige *kwe*-ord), Århuseggen og Kattegat-øerne, samt endelig *twestjært*-området på Sjælland.

Så er der kun rigsmålsordet *ørentvist* tilbage, og det er ligesom *øre(n)stjært* en sammenblanding, blot med *-tvist* (= gren, kvist, som

danner en kløft, iflg. Ordbog over det Danske Sprog) i stedet for *-stjært*. NÅN stiller sig – s. 348 i sin afhandling – tvivlende til, om ordet skulle have forekommet nogen steder i Jylland som gammelt dialektord. Nu forekommer det naturligvis mange steder som lån fra rigssproget.

Jeg skal ikke gå ind på dette spørgsmål, men blot anføre, at de mange eksempler på *øre(n)tvist* (symbolet er en lodret streg på NÅNs kort) i områderne fra Mors i nord og sydøstover gennem Salling, Fjends, Nørlyng, Lysgård og Hids herreder måske nok kunne tyde på, at ordet virkelig har været brugt. Samme vej peger forbindelsen med det utvivlsomt gamle *øre(n)kvist*, der fortsætter det nævnte bælte ned over dele af Gern, Hjlemslev, Framlev, Nim og Hatting herreder helt ned i det nordlige Holmans herred.

Dette er kun en løs skitse ridset op af den gamle i lænestolen ved nærlæsning – med lup – af NÅNs kort, som jeg er glad for at måtte optrykke her. Det kan da formentlig illustrere værdien af det store materiale, som flittige lokale meddelere samler, og som dialektologerne, når de lægger ordene ind på kort, får til at fortælle os om kulturbevægelser, kulturveje og kultursammenhænge. Som dialektgeografiens gamle stormester, franskmanden Jules Gilliéron sagde:

Kortene er stumme – vi får dem til at tale.

NOTER:

- ¹ Formerne er her (ligesom i NÅNs artikel) af tryktekniske grunde omskrevet lidt.
- ² Der er bevaret original-optegnelser af samsisk fra Feilbergs hånd, og i indledningen til Poul Andersen og Inger Ejskjærs bog om sydsamsisk (i manuskript) gøres der rede for forbindelsen mellem Feilberg og gartneren Frederik Poulsen fra Brundby, der muligvis er meddeler til Feilbergs optegnelse.
- ³ Denne form kan naturligvis ikke læses [*kwest-*] + et meningsløst [*-gja'ært*].
- ⁴ Det øvrige brogede eksempelmateriale er fra den grå oldtid, delvis sammeligninger mellem engelsk og dansk.
- ⁵ For ømålenes vedkommende kunne antallet af symboler i dag sikkert forøges, men det ville næppe ændre billedet væsentligt, og disse bemærkninger skal jo også kun være en kommentar til NÅNs kort.
- ⁶ Jeg vil her gerne understrege, at NÅN gennem sin ordhistorisk anlagte undersøgelse er kommet til nogenlunde samme resultat, som jeg med en ordgeografisk betragtning kommer til. Det viser hans valg af symboler, der er truffet så rigtigt, at man kan benytte originalkortet uden at tegne det om.
- ⁷ Sikrere sammenhænge i det europæiske storrum kan jeg ikke give; der mangler kort.